

Розділ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 303.446.4(470+571)"20"

ЖИРЯКОВ О. Ю.

м. Мелітополь

ПРОБЛЕМА ПРИЧИН РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ У ІМПЕРСЬКОМУ НАПРЯМІ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті розглянуто історію створення та удосконалення гіпотез причин радянсько-німецької війни в імперському напрямі російської історіографії Другої світової війни, встановлені та розкриті ключові положення даних гіпотез.

Ключові слова: гіпотеза «другорядності», стратегічна гіпотеза, причини радянсько-німецької війни.

Постановка проблеми. Механізм виникнення глобальних воєн є предметом наукових дискусій впродовж багатьох десятиліть. Професійний обов'язок істориків – викласти на основі першоджерел, а не довільних інтерпретацій, правду про цю трагедію. Історію необхідно розглядати у всій її цілісності, аналізувати сукупність подій і причинно-наслідкових зв'язків в їх історичному контексті.

Важливо знати, як йде вивчення даної проблеми в зарубіжній історіографії. Особливий інтерес для української історичної науки представляє вивчення проблеми Другої світової війни в російській історіографії. Тільки достовірно науковий підхід, заснований на добротному опрацюванні історичного матеріалу, може допомогти витягнути належні уроки з історії.

Тому вивчення гіпотез причин радянсько-німецької війни висунутих у імперському напрямі російської історіографії Другої світової війни та викладення їх основних положень є актуальним.

Метою даної статті є генеза та аналіз основних гіпотез радянсько-німецької війни, що використовуються в імперському напрямі російської історіографії.

Для досягнення поставленої мети ставляться наступні задачі: розглянути їх методо-

логічні основи та генезу, установити й розкрити їх ключові положення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження причин глобальних воєн і як соціального явища, і конкретно Другої світової війни є однією з найбільш розроблених проблем в імперській історіографії.

Розробка поданої проблеми в імперському напрямі насамперед пов'язана з іменами таких дослідників, як С. Брезкун (С. Кремльов), Р. Ісмаїлов, Ю. Мухін, О. Паршев, С. Переслегін.

При розгляді історії вивчення цієї проблеми в імперському напрямі чітко виділяються два періоди:

1. 1999–2004 рр.;
2. 2004 р. – по теперішній час.

На першому етапі власних цільних гіпотез причин конкретних глобальних воєн у дослідників імперського напрямку не було.

С. Переслегін приводить три гіпотези причин Другої світової війни.

Перша – це традиційна для радянської історіографії гіпотеза «нацькування» Німеччини. Дослідник відзначає, що «можливо, мова йшла про надзвичайно непряму велику стратегію, що має метою взаємно зрівноважити Німеччину й Радянський Союз, зіштовхнути ці країни між собою й потім знищити» [16, с. 484–485].

Другою гіпотезою, яку приводить дослідник, є «особистісна» гіпотеза ліберальної історіографії. Дослідник зауважує: «Втім, найбільш імовірна найпростіша версія: не було ні складної політичної інтриги..., ні хитромудрої американської провокації... Причиною катастрофи стали звичайні помилки. Помилки людей, які – ні освітою своєю, ні інтелектом – не відповідали займанім посадам» [16, с. 485].

І, нарешті, приводить гіпотезу «Рах Амеріса». С. Переслегін викладає її таким чином: «Крах 1929 року особливо сильно вдарив по економіці США. Ф. Рузвельт, прекрасний аналітик, прийшов до висновку про структурний характер кризи. Це означало, що вихід лежить на шляху руйнування сформованої світової економіко-політичної системи. Англо-німецька війна могла здатися Ф. Рузвельту комфортним для США способом знищення Версальського світоустрою» [16, с. 485].

Спочатку дослідники імперського напрямку використали як рівноцінні «особистісну» гіпотезу ліберальної історіографії й гіпотезу «нацьковування», властиву радянській історіографії. Однак персоніфікованість першої й заідеологізованість другої перебували в явному протиріччі з методологічними принципами імперського напрямку. Наявність такого протиріччя зобов'язала дослідників імперського напрямку провести критичний аналіз попередніх гіпотез причин конкретних глобальних воєн.

«Особистісна» гіпотеза ліберальної історіографії першою з попередніх гіпотез зазнала критики. Скептичне відношення до поданої гіпотези було спільним для всіх авторів імперського напрямку. Розрізнявся лише ступінь аргументованості критики в різних дослідників імперського напрямку.

Найбільш значними працями імперського напрямку із критикою «особистісної» гіпотези стали дослідження Ю. Мухіна «Хрестовий похід на Схід. «Жертви» Другої Світової» [12]. і С. Брезкуна (С. Кремльова) «Росія й Німеччина: разом чи нарізно?: СРСР Сталіна й рейх Гітлера» [6], опубліковані в березні – квітні 2004 р.

Проведені дослідження аргументовано показали як логічну суперечливість «осо-

бистісної» гіпотези, так і її опору на джерела з низьким ступенем вірогідності.

Наступні дослідники імперського напрямку або використовують аргументи й висновки Ю. Мухіна й С. Брезкуна (С. Кремльова) при критиці «особистісної» гіпотези, або взагалі її не згадують.

Отже, можна зробити висновок, що на теперішній час подані дослідження є основними працями імперського напрямку, присвяченими критиці «особистісної» гіпотези ліберальної історіографії. Вони переконливо показали неможливість її подальшого використання дослідниками імперського напрямку.

Стосовно «особистісної» гіпотези розподілу дослідників імперського напрямку не сталося, усім їм властиве критичне ставлення до неї. Складнішим є ставлення дослідників до гіпотези «нацьковування», висунутої радянською історіографією. За ступенем її сприйняття відбувся розподіл дослідників імперського напрямку на дві групи.

Перші з них, провівши критичний аналіз поданої гіпотези і визначивши її суперечливі місця, спробували її реанімувати й розвинути. Спроби вирішити протиріччя гіпотези «нацьковування» були розпочаті за рахунок розширення її новими гіпотезами.

Дослідники другої групи, провівши критичний аналіз гіпотези «нацьковування», прийшли до висновку про необхідність її відкидання.

Спроби Ю. Мухіна реанімувати гіпотезу «нацьковування» не були сприйняті іншими дослідниками імперського напрямку. У той же час критичний аналіз гіпотези «нацьковування» С. Брезкуна був сприйнятий. Після виходу його праці у дослідженнях імперського напрямку припинилися як використання поданої гіпотези як гіпотези причин Другої світової війни, так і спроби реанімувати її.

Основним змістом першого періоду 1999–2004 року стала критика дослідниками імперського напрямку попередніх гіпотез причин глобальних воєн, що дозволяє визначити його як критичний період імперського напрямку.

Звичайним для розвитку будь-якого напрямку історичної науки є, слідом за етапом критики попередніх напрямів, перехід до ета-

пу розробки власних гіпотез. Таким етапом для імперського напрямку став період із 2004 року до нинішнього часу.

У травні 2004 року вийшов третій том дослідження С. Брезкуна (С. Кремльова) «Росія й Німеччина: Шлях до пакту: Коридори розбрату й пакт надії» [7]. У поданій праці було проведено значну роботу із структурування й розширення доказової бази гіпотези «Рах Америка». З моменту виходу цього дослідження гіпотеза «Рах Америка» стає єдиною гіпотезою причин Другої світової війни, прийнятою в імперському напрямі. Єдиним проблемним місцем у поданій гіпотезі залишилася проблема стратифікації британської еліти й виявлення їхніх інтересів. Однак ця гіпотеза не відповідає на питання щодо причин радянсько-німецької війни.

У 2006 році С. Переслегін у своєму дослідженні «Друга Світова: війна між Реальностями» [14] сформулював гіпотезу «органічності глобальних воєн» в індустріальному суспільстві.

Глобальні війни в поданій гіпотезі постають як необхідне соціальне явище для вирішення кризи розвитку індустріального суспільства. Таким чином при вивченні причин конкретних війн повинна використовуватися як методична основа гіпотеза «органічності глобальних війн».

Проблема причин радянсько-німецької війни є найбільш слабо розробленою в імперському напрямі. Автори цього напрямку не люблять розглядати саме цю проблему.

О. Бушков й О. Прудникова у своїх багатосторінкових політичних біографіях взагалі не торкнулися проблеми причин радянсько-німецької війни.

У численних дослідженнях О. Широкограда причині радянсько-німецької війни приділена одна фраза: «Напад на СРСР був волюнтаристичним рішенням Гітлера» [17, с. 55].

Як не дивно, але й такий визначний дослідник імперського напрямку, як Ю. Мухін, лише в одній з багатьох своїх праць торкнувся проблеми причин радянсько-німецької війни, та й то побічно, згадавши про якісь торговельні протиріччя [11, с. 376–377].

Як видається, ці автори просто уникають дослідження проблеми причин радянсько-німецької війни.

Явно не випадковим виглядає й відсутність дослідження причин радянсько-німецької війни одним із провідних дослідників імперського напрямку С. Брезкуном, що спеціалізується саме на проблематиці причин глобальних воєн. Він стверджував, що в четвертому томі його дослідження причин світових воєн «реальний хід подій повинен закінчитися наприкінці осені 1940 року, і подальша розповідь буде поступово усе більше наповнюватися «віртуально-раціональними» деталями, щоб потім перейти вже в період історії «раціональної» [15, с. 12]. С. Брезкун чітко заявив, що далі переговорів Молотова в Берліні він розглядати події й не збирається. Вихід цієї книги неодноразово в 2005–2009 роках анонсувався видавництвами «АСТ», «Яуза», «Эскмо», однак і дотепер вона ще не опублікована. Праця ж «Кремлівський візит фюрера» [5] стала не більш, ніж невдалим намаганням застосувати метод альтернативної історії.

Першим із дослідників імперського напрямку зайнявся встановленням причин радянсько-німецької війни в 2000 році М. Мельтюхов. У своїй праці «Упущений шанс Сталіна» він одночасно сформулював дві взаємовиключні гіпотези причин радянсько-німецької війни.

Спочатку дослідник заявив: «Затяжна війна з Англією, підтримуваною США, вимагала зближення з СРСР, але ціна такого зближення була, на думку Берліна, занадто великою. ... Небажання, та й неможливість знаходження нової основи для радянсько-німецького компромісу переконали німецьке керівництво в необхідності військового вирішення східної проблеми...» [10, с. 460].

Отже, М. Мельтюхов констатує, що причиною війни були якісь надмірні вимоги СРСР в обмін на приєднання до Потрійного пакту. Неможливість їхнього задоволення з боку Німеччини й призвела до радянсько-німецької війни.

У своїй праці 2006 року «Визвольний похід Сталіна. Бесарабське питання в радянськорумунських відносинах (1917–1940 рр.)» М. Мельтюхов уточнює, що однією з таких вимог СРСР була вимога контролю над судноплавством Морського Дунаю. Ця ж вимога,

відзначає дослідник, була однією із найважливіших радянських вимог на Берлінських переговорах у листопаді 1940 р. [9, с. 458–459].

Потрійний пакт по своїй сутності – це договір про розділ Британської імперії, тобто торговельного простору й джерел сировини, які належали їй. Отже, і вимоги СРСР – це фактично вимоги про виділення йому тих або інших торговельних зон і контролю над якими сировинними ресурсами. Установлення вимог СРСР дозволить усвідомити й причину конфлікту інтересів, і причину неможливості компромісу.

Отже, для доказу поданої гіпотези необхідно ретельно вивчити документальну базу Берлінських переговорів. Однак М. Мельтюхов від цієї праці відмовляється. Навіть у своєму дослідженні 2006 року проблемі виявлення економічних радянсько-німецьких протиріч він приділив одну сторінку, швидко розглянувши приватне питання про судноплавство по Дунаю.

Набагато більше часу він присвятив документальній базі своєї другої гіпотези.

Друга гіпотеза, що приводиться М. Мельтюховим, – це «стратегічна» гіпотеза [10, с. 462]. У поданому дослідженні вперше була опублікована гіпотеза про те, що війна з СРСР є не самостійною війною, а епізодом англо-німецької війни. Тут же була наведена джерельна база, яка стала стандартною для прихильників цієї гіпотези. До неї належать стенограма промови Гітлера від 9 січня 1941 року, запис бесіди з Муссоліні від 20 січня 1941 року і лист до нього ж від 21 червня 1941 року.

Інші автори імперського напрямку торкнулися проблеми причин радянсько-німецької війни у 2002 році. Це було зроблено в монографії О. Паршева «Чому Америка наступає» і статті Р. Ісмаїлова «Операція «Барбаросса» – криза світової війни».

Спільною для Р. Ісмаїлова [3, с. 801–802] й О. Паршева [13, с. 261] є теза про відсутність яких-небудь економічних причин цієї війни. Ці дослідники наполегливо відкидають наявність будь-яких економічних причин радянсько-німецької війни.

Проте методичні принципи імперського напрямку вимагають:

- по-перше, як причини війни розглядати, насамперед, конфлікт економічних інтересів;
- по-друге, прямо забороняють використовувати як причини війни наявність ідеологічних розходжень. Тим більше, що самі дослідники імперського напрямку піддали жорсткій критиці тези як про прихильність Сталіна до ідей «світової революції», так і про патологічну ненависть Гітлера до комунізму.

Спроби виходу із цієї методичної кризи були намічені в тих же працях.

Р. Ісмаїлов скористався «стратегічною» гіпотезою М. Мельтюхова [3, с. 802–803]. Треба відзначити, що ця гіпотеза найбільш часто використовується дослідниками імперського напрямку для пояснення причин радянсько-німецької війни. «Стратегічну» гіпотезу як основну наводять у своїх працях такі відомі дослідники як О. Ісаєв, А. Дрбакін, [2, с. 111; 1, с. 5], С. Переслегін [14, с. 64].

Друга гіпотеза причин радянсько-німецької війни – гіпотеза «другорядності» – своїм джерелом має працю О. Паршева «Чому Америка наступає».

Найбільш повно й чітко її аргументація викладена в праці В. Кучеренка (М. Калашникова) і С. Кугушева «Третій проект. Занурення». Вказані дослідники зазначають, що в результаті американського тиску на «атлантичну» Англію та не тільки прийняла політику провокування радянсько-німецького конфлікту за основу зовнішньої політики, але й змогла його спровокувати [4, с. 533]. Згодний з ними з певними застереженнями й А. Мартиросян [8, с. 611].

Як видається, обидві гіпотези причин радянсько-німецької війни – і «стратегічна», і «другорядності» – не змогли вирішити методологічну кризу.

Однією з лем гіпотези «органічності глобальних воєн» є лема про те, що тільки найбільші індустріальні держави є структурними елементами глобальних воєн. З неї випливає висновок, що при розгляді причин війни досить розглянути протиріччя між провідними індустріальними імперіями. Всі інші держави беруть участь у війні під тиском великих держав, тому пошуки причин участі тієї чи іншої національної держави в глобальній війні без-

глузді. Розглядати треба, хто й чому з індустріальних імперій збирався використати ресурсну базу поданої держави (маються на увазі сировинні, людські й географічні ресурси) у глобальній війні.

Гіпотеза «стратегічна» заснована на допущенні про первинність використання географічного ресурсу СРСР Німеччиною. Гіпотеза «другорядності» заснована на допущенні про первинність використання людських ресурсів СРСР США. До повного дослідження питання, які саме ресурси СРСР (сировинні, людські й географічні) збиралися використати індустріальні держави, ці гіпотези є рівноцінними.

Отже, обидві гіпотези причин радянсько-німецької війни є робочими при наявності необхідної умови: СРСР не є індустріальною державою.

Але однією із основних тез імперського напрямку є теза про те, що до кінця 30-х років ХХ століття СРСР став індустріальною державою. [11, с. 375; 14, с. 18]. Отже, обидві гіпотези причин радянсько-німецької війни, необхідною умовою яких є припущення, що СРСР – не індустріальна держава, є помилковими.

Слабкість цих гіпотез дослідники імперського напрямку усвідомлюють. Так, наприклад, В. Кучеренко (М. Калашников) і С. Кугушев, приступаючи до викладу гіпотези «другорядності», випереджають її вступом, у якому пишуть: «Найголовніша загадка, воістину головна загадка ХХ сторіччя – це те, що відбулося 22 червня 1941 р... Вражає якась дивовижна «комедія помилок»... На жаль, англійці й американці дотепер відмовляються відкривати архіви тієї війни, а в наших архівах, незважаючи на всі перебудови-демократії, нібито не знайшли із цього приводу нічого нового. Тому нам доводиться спиратися лише на свої логічні висновки» [4, с. 510–511].

Отже, дослідники відразу заявили, що ця проблема є дуже складною, джерельної бази не має, а вони самі лише приводять «логічні висновки», тому й наукової відповідальності вони не несуть.

Методика розгляду причин війни в імперському напрямі розроблена досить чітко:

- спочатку потрібно встановити рівень насичення внутрішнього ринку товарами різних товарних сфер і місце країни в торговельному ланцюзі, звідси зробити висновок про необхідність експансії на зовнішній ринок;
- також тут потрібно розглянути наявність сировинної й кредитної бази для росту індустрії;
- далі встановити основні зовнішні ринки й джерела сировини і їхнє значення для розвитку промисловості, вивчивши структуру експорту-імпорту;
- потім визначити основних конкурентів і ступінь конфліктності з ними, ретельно вивчивши динаміку їхнього товарообігу на значущих ринках;
- при розгляді країн, що перебувають на вершині індустріального ланцюга, також необхідно розглянути динаміку їхніх капіталовкладень за рубезем і, відповідно, динаміку тоннажу їх торговельного флоту;
- після чого й робиться висновок про ступінь конфліктності й причини участі індустріальної держави в глобальній війні.

При розгляді причин участі провідних індустріальних держав у Другій світовій війні дослідженню за поданою методикою були піддані США, Великобританія, Німеччина. Однак від подібного дослідження СРСР історики імперського напрямку чомусь відмовилися.

Відмова від дослідження торговельних інтересів СРСР, виявлення його торговельних зон впливу, як таких, що існують, так і перспективних, ступеня конкурентності його з іншими індустріальними державами й призвело до виникнення кризи при вивченні проблеми причин радянсько-німецької війни. Обидві використовувані на теперішній час в імперському напрямі гіпотези носять відверто штучний характер.

Висновки. Відповісти на запитання, чому дослідники імперського напрямку замість застосування досить добре розробленої, у рамках власного напрямку, методології при вивченні причин радянсько-німецької війни воліють користуватися двома явно слабкими гіпотезами, досить важко. Тим більше, що їм ще з 2000 року відомо, що в якості джерельної бази для вирішення цієї проблеми повин-

ні використовуватися документи Берлінських переговорів. Як гіпотезу можна висунути припущення, що в процесі вивчення проблеми причин радянсько-німецької війни виникає протиріччя з якимось аксіологічним принципом імперського напрямку. Такими обставинами й пояснюється відмова одних дослідників від вивчення поданої проблеми і використання іншими слабких гіпотез – «стратегічної» й «другорядності».

Список використаних джерел

1. Драбкин А. В. 22 июня. Черный день календаря / А. В. Драбкин, А. В. Исаев. — М.: Яуза, Эскмо, 2008. — 384 с.
2. Исаев А. В. От Дубно до Ростова / А. В. Исаев. — М.: АСТ, 2005. — 710 с.
3. Исмаилов Р. Операция «Барбаросса» – кризис мировой войны / Р. Исмаилов // Вторая мировая война. — М.: АСТ, 2002. — Приложение 2. — С. 801—814.
4. Калашников М. Третий проект. Погружение / М. Калашников, С. Кугушев. — М.: АСТ, Астрель, 2005. — 766 с.
5. Кремлёв С. Кремлевский визит фюрера / Сергей Кремлёв. — М.: Яуза, 2005. — 768 с.
6. Кремлёв С. Россия и Германия: вместе или порознь?: СССР Сталина и рейх Гитлера / Сергей Кремлёв. — М.: АСТ, 2004. — 360 с.
7. Кремлёв С. Россия и Германия: Путь к пакту: Коридоры раздора и пакт надежды / Сергей Кремлёв. — М.: АСТ, 2004. — 469 с.
8. Мартиросян А. Б. Кто привел войну в СССР? / А. Б. Мартиросян. — М.: Яуза, Эскмо, 2007. — 640 с. — (Война и мы).
9. Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.) / Михаил Мельтюхов. — М.: Яуза, Эскмо, 2006. — 512 с.
10. Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (Документы, факты, суждения) / М. И. Мельтюхов. — М.: Вече, 2000. — 608 с.
11. Мухин Ю. И. За державу обидно! / Ю. И. Мухин. — М.: Яуза, 2004. — 640 с.
12. Мухин Ю. И. Крестовый поход на Восток. «Жертвы» Второй Мировой / Ю. И. Мухин. — М.: Яуза, 2004. — 352 с. — (Война и мы).
13. Паршев А. П. Почему Америка наступает / А. П. Паршев. — М., АСТ, 2002. — 370 с.
14. Переслегин С. Вторая мировая: война между Реальностями / Сергей Переслегин. — М.: Яуза, Эскмо, 2006. — 544 с.
15. Переслегин С. История: Метаязыковый и структурный подходы / Сергей Переслегин // Вторжение которого не было / Сергей Переслегин. — М., 2001. — Приложение 2. — С. 464—496.
16. Переслегин С. Мировая война и кризис европейского военного искусства / Сергей Переслегин // Стратегия непрямых действий / Сергей Переслегин. — М.: АСТ, 1999. — Приложение 1. — С. 464—493.
17. Широкоград А. Б. Флот, который уничтожил Хрущев / А. Б. Широкоград. — М.: АСТ, 2004. — 440 с.

ЖИРЯКОВ А. Ю.

ПРОБЛЕМА ПРИЧИН СОВЕТСКО-НЕМЕЦКОЙ ВОЙНЫ В ИМПЕРСКОМ НАПРАВЛЕНИИ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье рассмотрена история создания и усовершенствования гипотез причин советско-немецкой войны в имперском направлении российской историографии Второй мировой войны, установленные и раскрыты ключевые положения данных гипотез.

Ключевые слова: гипотеза «второстепенности», стратегическая гипотеза, причины советско-немецкой войны.

ZHYRIAKOV A.

THE PROBLEM OF THE REASONS FOR THE SOVIET-GERMAN WAR IN THE IMPERIAL DIRECTION OF THE RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

The article reviews the history of the creation and improvement of the hypotheses of the reasons of the Soviet-German war in the imperial direction of the Russian historiography of the Second World War, the key provisions of these hypotheses are established and revealed.

Key-words: hypothesis «subsidiarity», the strategic hypothesis, the reasons for the Soviet-German War.

Стаття надійшла до редколегії 26.06.2014